

Reynaert als pelgrim: horror en humor

Theo Janssen

Omdat Reynaert als pelgrim naar Rome en het Heilige Land moet om vergeving te krijgen voor een zware zonde, heeft hij een pelgrimsstaf en een pelgrimstas nodig.¹ Van een lap vel uit Bruuns vacht wordt de tas gemaakt. In vier verzen is dat geregeld. Voor Reynaerts volgende wens is meer tekst nodig. Hij brengt de koningin op het idee hem op pad te laten gaan met *verssche scoen* (2848).² Zij heeft daar alle begrip voor. De schoenen van Ysengrijn en zijn vrouw Hersint lijken haar heel geschikt. Dus laat ze zijn voorpoten en haar achterpoten villen, van nagels tot knie (2880-2896).

Met *Nu hoert* bereidt Willem³ zijn publiek graag voor op iets wreeds. Hij doet dat net voor de vervaardiging van de tas (2841), voor de scène van de nieuwe schoenen (2849) én voordat Reynaert Hersint huichelachtig troost (2899). Als zij ontschoeid terneer ligt op het gras, beklagt hij haar met schijnheilige empathie: hij belooft haar op zijn pelgrimstocht te gedenken en deel te laten hebben aan de aflaat die hij gaat verdienen met haar schoenen aan. Zoiets had hij de koningin ook al hoofs in het vooruitzicht gesteld als zij hem aan schoeisel zou helpen (2856-2860). Als Willem de wreedheden nog wat nabeschouwt, sluit hij maar af met: *Wat helpt dat ict hu maecte lanc?* (2926). De ontschoeiingspassage valt bijna in het niet bij het relaas van zo'n vijfhonderd verzen over de eerdere wreedheid waarbij Bruun zijn *anscoen* ('handschoenen') verloor.

De wreedheden tegen de beer en het wolvenpaar zijn 'huiveringwekkend', zoals Van Oostrom 2023: 309 ze kwalificeert,⁴ maar ze worden zo humoristisch gepresenteerd dat de aandacht wordt afgeleid van wat er allemaal wreed en absurd is in de scène over Reynaerts nieuwe schoenen.⁵ Zit er soms ook al veel absurds in wat vooraf is gegaan aan de toerusting van de pelgrimstocht?

Willem leidt, ook met een *Nu hoert* (2164), in dat Reynaert het koningspaar beet gaat nemen, dat hij 's konings vriendschap en trouw zal verwerven, bovendien dat hij Ysengrijn en Bruun in ongenade zal storten.

¹ Voor enkele waardevolle kritische opmerkingen en suggesties bedank ik heel graag Roel Zemel.

² Schoeisel moet voor een voettocht niet nieuw maar ingelopen zijn, door de wandelaar zelf, uiteraard.

³ Anders dan de literaire theorie wil, zal Willem hier en verderop dienst doen als auteur en als verteller onder de naam vermeld in de proloog en in het anacrostichon aan het slot. Zie voor de versnummers en de geciteerde verzen verderop de editie van Bouwman & Besamusca 2002.

⁴ Wrede mishandelingen in *Van den vos Reynaerde* worden belicht door Van Driel 2014 en De Putter 2022: 142, die opmerkt: 'Medieval man revelled in cruel entertainment, especially when they thought the victim deserved punishment'.

⁵ 'De lach bezweert de angst; het gevaarlijke wordt geneutraliseerd door het burleske', aldus Van Daele 1994: 365.

2164	Nu hoert hoe Reynaert sal verdoren Den coninc entie coninghinne Ende hi bewerven sal met zinne Des coninx vrienſcap ende sine hulde Ende hi, buten haerre ſculde, Brune ende Yſingrijn beede Uphief in groter onghereede Ende in veeten ende in ongheval Jeghen den coninc bringhen ſal.	<i>verdoren</i> 'misleiden' <i>met zinne</i> 'vernuftig' <i>hulde</i> 'gunst, loyaliteit' <i>haerre</i> 'hun' 'in de problemen bracht' <i>ongheval</i> 'ongenade'

De absurditeiten beginnen pas goed als Reynaert ten overstaan van de vergaderde dieren openbaar biecht, voordat hij aan de galg moet. Hij heeft een sterk verhaal over hoogverraad tegen koning Nobel, dat gefinancierd zou worden met een schat. In het complot zaten onder meer Bruun en Yſingrijn. Maar de koning en de koningin hebben geen oog voor de samenzwering, verblind als ze zijn door het idee de schat te bemachtigen.⁶ Het koningspaar neemt Reynaert even apart (zie figuur 1) en pleegt dan handjeklap met hem: in ruil voor de schat zegt de koningin toe dat Reynaert voor zijn doodstraf gratie krijgt van haar man (2500-2505).⁷

Figuur 1.

De koning en de koningin nemen Reynaert apart

Bron: *Reynaert die vos*, Lübeck 1498, f. 87v, Staatsbibliothek zu Berlin.

⁶ Reynaert pakt de dieren in hun zwakke plek, in wat ze sterk begeren: honing is het bij Bruun de beer, muizen bij Tibeert de kater, schittering bij de koning en de koningin. Allemaal worden ze aangetast in hun eer, maar het koningspaar wordt wel het sterkst door Reynaert ontluisterd en vernederd.

⁷ Allerlei straffen, ook 'eine normalerweise fällige Todesstrafe', stelt Puszcz 2019: 23, 'ließen sich durch eine Pilgerfahrt vermeiden'. Wist Willems publiek dat, dan was hilarisch genoeg heel het verhaal over het hoogverraad, de Kriekeputte-schat, de hebzucht en corruptie van het koninklijk paar en Reynaerts smoes dat hij op pelgrimage moest gaan, juridisch bezien eens te meer bespottelijk.

Even vertrouwt de koning het zaakje toch niet helemaal als hij hoort dat de schat ergens bij Kriekeputte verborgen ligt, want van die plek had hij nog nooit gehoord (2630-2643). Reynaert roept daarom Cuwaert de haas op als getuige. In angst en beven beaamt de lafaard dat hij de plaats kent. Meteen bonjourt Reynaert hem weg, zodat hij niet nader aan de tand gevoeld kan worden. Koning Nobel, nu geheel overtuigd, verontschuldigt zich bij Reynaert en vraagt zijn ‘goede vriend’⁸ (2694) mee te gaan om de schat op te graven.

Om zich aan ’s konings verzoek te onttrekken komt Reynaert op de proppen met zijn status. Hij is in de ban gedaan en om die te laten opheffen moet hij morgen wanneer de zon opgaat (2717), als pelgrim naar Rome en vandaar naar het Heilig Land. Wat had hij misdaan? Ysengrijn, die monnik was geworden, verging in het klooster van de honger: hij had aan het eten van zes medebroeders niet genoeg. Toen hij daar ziek door werd en verzwakte, raadde Reynaert hem aan het klooster te verlaten.⁹ Voor dat advies was Reynaert drie jaar geleden op last van de voltallige synode onder leiding van deken Herman in de pauselijke ban gedaan. Hij was dus, zoals hij het zelf noemt, *vervaten*, ‘geëxcommuniceerd, uit de kerkelijke gemeenschap gestoten’ (2728).

Door zijn hebzucht heeft Nobel niet door dat Reynaert hem maar wat wijs maakt. Het komt niet bij hem op dat Reynaert allang in ballingschap had kunnen of moeten zijn.¹⁰ Ongetwijfeld gaat Willem ervan uit dat zijn publiek zich dat realiseert en het maar vreemd vindt dat Ysengrijn niet gestraft is voor zijn uittreden uit het klooster, wel hij die het hem aanraadde, en dat zelfs met excommunicatie. Vergrijpen waar die straf op stond, zijn misdaden zoals godsvredebreuk, moord, doodslag, verkrachting, incest, sodomie, bestialiteit, blasfemie, ketterij, meened en diefstal van kerkelijk goed, maar een misdaad zoals Reynaert begaan zegt te hebben, staat bijvoorbeeld niet in de lijst van Van Cauwenbergh 1922: 66-84 en Vogel 1964: 124-126.

Wel moet Nobel nagegeven worden dat hij op het verkeerde been gezet kon zijn door de ernst van de misstap die Ysengrijn met zijn uittrede begaan had, want hij schond daarmee zijn gelofte van *stabilitas loci*. Die gelofte legden monniken af naast de geloften van gehoorzaamheid, armoede en celibaat: zij verplichtten zich ermee hun leven door te brengen in het klooster waarin ze ingetreden waren.¹¹ Verbreking van de *stabilitas*-gelofte was onderwerp van een spectaculaire polemiek geweest tussen de benedictijn Petrus Venerabilis (ca. 1092-1156) en de cisterciënzer Bernardus van Clairvaux (1090-1153).¹² Over uittreden oordeelt de dertiende-eeuwse satire *Frequenter*

⁸ Het is Reynaert gelukt *des coninx vriendschap en sine bulde* te winnen (2167), dus trouw van de koning aan hem, zie Fuchs 2023: 221-222. Vriendschap (*amicitia*) werd opgevat als een wederzijdse verplichting ‘die von zwei oder mehreren Partnern – Individuen oder Kollektiven – geschlossen wurde, affektive und kontraktuelle Elemente enthielt und sich in gegenseitigen Diensten äußerte’, aldus Epp 2001: 11.

⁹ Ordericus Vitalis (1075-ca. 1143) 1969/2: 289 geeft ondubbelzinnig aan hoe kloosterlingen te behandelen die hun klooster verlaten.

¹⁰ Frederik I decreeteerde in 1179 dat iemand die zich niet van de ban kon verlossen binnen een jaar en een dag na de uitvaardiging, rechteloos werd en uit de gemeenschap werd gestoten, zie Goebel 1976: 311 en Garnier 2014: 185-186. Van Cauwenbergh 1922: 20 noemt een geval waarin de schuldige binnen drie jaar op pelgrimage moet gaan, maar in ernstige gevallen werd geen uitstel toegestaan en anders ging het doorgaans om een uitstel van acht dagen tot zes maanden (p. 152-153).

¹¹ Zie de Regel van Benedictus 58, 17. ‘Individuals were automatically deemed to be excommunicate if they [...] had rejected their vows and the monastic life [...] In the eyes of the ecclesiastical authorities, they had broken a sacred vow [...], and were therefore in grave fault’, aldus Hicks 2004: 148.

¹² Zie bijvoorbeeld Van Duinkerken 1938 en Hunink 2012.

cogitans 1847: 134: *Tam Deum quam loca dimittunt leviter/ in quibus voverunt stare stabiliter*, in de vertaling van Mann 1973: 29: ‘They abandon at once God, and the place in which they vowed steadfastly to remain’.

Nobel had in drie jaar tijd niets van Reynaerts excommunicatie vernomen. Heel merkwaardig, temeer omdat de wereldlijke overheid geacht werd de hand te houden aan kerkelijke straffen.¹³ En uitgerekend nu, nu koning Nobel met hem naar Kriekeputte wil, moet Reynaert afreizen naar Rome en Jeruzalem om vergeving te krijgen voor zijn wandaad. Het zou de koning trouwens niet sieren, zoals Reynaert fijntjes opmerkt, als hij met iemand optrok die in de ban is. Wie met een geëxcommuniceerde omging, werd ipso facto zelf geëxcommuniceerd.¹⁴ Natuurlijk had koning Nobel zich dat als hoogste rechter meteen moeten realiseren toen Reynaert hem over zijn ban informeerde. Als Reynaert die strafbepaling kende, dan had Willems publiek er natuurlijk ook weet van en kon het zich verkneukelen om ’s konings verblindings.

Met alle begrip voor Reynaerts excuus kondigt de koning plechtig en publiekelijk af dat Reynaert – hij staat in de vergadering intussen op de ereplaats naast de koningin (zie de figuren 2 en 3) – op haar voorspraak¹⁵ zijn vriend is geworden en gratie heeft gekregen.¹⁶ Hij decreteert dat Reynaert en zijn familie van nu af aan door eenieder gerespecteerd moeten worden en dat niemand nog bij hem hoeft aan te komen met klachten over zijn vriend. Reynaert, zo deelt hij mee, zal morgen de pelgrimsstaf en de pelgrimstas ontvangen en afreizen om een volle aflaat van zijn zonden te verkrijgen. Over de schat rept Nobel niet, evenmin gaat hij in op Reynaerts excommunicatie. De pelgrimage krijgt zo de schijn van een bedevaart op Reynaerts eigen initiatief uit vrome devotie en verliest het karakter van een boetetocht die hem als straf is opgelegd. Zo is de pelgrimage nu ineens een dubbele schijnvertoning, wat Willems publiek natuurlijk doorheeft, ongetwijfeld met veel plezier.

Ysengrijn en Bruun, die bij de galg klaar stonden om Reynaert op te knopen, krijgen lucht van de omwenteling aan het hof en haasten zich erheen. Maar daar gaat Ysengrijn meteen zo driest tegen Reynaert tekeer dat de koning hem in hechtenis laat nemen. Had hij immers niet net verordend dat hij geen kwaad woord meer wil horen over Reynaert?

¹³ Zo staat in de *Decretales* 5, 27, 2 van paus Gregorius IX (ca. 1170-1241) dat een geschorste priester die de mis blijft lezen en daarvoor geëxcommuniceerd is, door de wereldlijke macht tot ballingschap veroordeeld moet worden. Zie verder bijvoorbeeld Goebel 1976: 310, 313.

¹⁴ Ivo van Chartres (ca. 1040-1115) meldt in zijn *Decretum* 14, 102 dat je met een geëxcommuniceerde niet samen mag bidden, eten, drinken en zo iemand niet mag kussen of groeten, anders wordt je ook zelf geëxcommuniceerd. Een soortgelijk verbod is regel 3 van het in 1139 gehouden *Concilium Lateranense II* 1778/2. Zo meldt Gratianus in zijn *Decretum* (ca. 1140) *Secunda pars, causa* 11, *questio* 3, *canon* 24 & 25: *Cum excommunicatis nolite communicare* ‘Communiceer niet met geëxcommuniceerden’ en zelfs is het verboden te communiceren met wie dat toch doet. Zie voor de praktijk Vodola 1986: 21-26 en 50-55.

¹⁵ De koningin staat in contrast tot vrouwe Prudentia, die haar man Melibeus wijze raad verschafft in het uit 1246 stammende *Liber consolationis et consilii* van Albertano van Brescia (1195-1270). Van het invloedrijke boek zijn bewerkingen verschenen, zoals Renaud de Louens’ *Livre de Mellibee et Prudence* (ca. 1330-1340), Jan van Boendale’s *Melibeus. Het boec van troeste ende van rade* (1342) en Geoffrey Chaucers *Tale of Melibee* (ca. 1387-1400). Zie Van Oostrom 2013: 164-165.

¹⁶ De gratieverlening, door de machthebber uit puur eigenbelang, contrasteert met de zuivere rechtsgang van Reynaerts veroordeling tot de galg. Hebzucht corrumpeert en zet, zo blijkt, de boel op zijn kop.

Figuur 2.

*Bruun en Ysengrijn worden gevangen genomen
Reynaert kijkt vanaf de ereplaats toe*

Bron: *The most delectable history of Reynard the Fox*, Londen 1620, f. H2v en f. L2r. Archive.

Figuur 3.

*Uit Bruuns vacht wordt een lap vel gesneden
Ysengrijns voorpoten worden gevild*

Waarom Bruun eveneens gevangen gezet wordt (zie figuur 2), meldt Willem niet. Zo laat hij de gedachte opkomen dat Bruuns rol in het verzonnen hoogverraad voldoende rechtsgrond is voor zijn hechtenis, uiteraard in de ogen van de koning, die zich meer en meer corrupt en despotisch toont, want anders dan in de juridisch correcte procesvoering tegen Reynaert¹⁷ is er in Ysengrijns en Bruuns geval geen sprake van hoor en wederhoor.¹⁸ Zij beiden, net nog Reynaerts beulen in spe, zijn rijp voor de marteling die ze zonder vorm van proces moeten ondergaan om Reynaert voor zijn pelgrimstocht een tas te bezorgen en nieuwe schoenen (zie figuur 3).¹⁹

Een pelgrimstas hoorde samen met een pelgrimstaf tot de vaste outillage van pelgrims.²⁰ Al sinds de tiende eeuw werden tas en staf met een kerkelijk ritueel gezegend (zie figuur 4).²¹

¹⁷ 'De vos wordt na een correct proces ter dood veroordeeld door de rijksgraten, die hiertoe zijn gemaand door de koning', aldus Bouwman & Besamusca 2002: 185.

¹⁸ Zie voor een verklaring van Bruuns inhechtenisneming Lulofs 1983: 279.

¹⁹ Voor het leveren van een paar schoenen kwam Bruun minder in aanmerking, want zijn voorpoten waren al gevild als gevolg van zijn desastreuze jacht op honing.

²⁰ De tas en de staf 'sont très exactement les insignes qui caractérisent l' "habitus peregrini"'. Zo nam koning Philips Augustus (1165-1223) ze in ontvangst toen hij in 1189 op kruistocht ging, aldus Jacomet 2007: 500, 506.

²¹ Een tiende-eeuws pelgrimagegebed voor tas en staf en voor pelgrims die naar Rome reisden, geven Vogel & Reinhard 1963: 362; zie voor zulke gebeden in latere tijd, bijv. Andrieu 1938 en Puszc 2019.

Figuur 4.

Benedictio baculi et pere peregrinorum
'Zegening van pelgrimsstaf en pelgrimstas' door een aartsbisschop

Bron: *Pontificalis ordinis liber*, ca. 1500, Lyon, Bibliothèque municipale, 0565 (0481), f. 175 bis.

Onder het uitspreken van een zegening werden tas en staf aan de pelgrim overhandigd. Vaak ging de ceremonie vergezeld van een gebed om voor de pelgrim een veilige reis af te smeken (zie figuur 5).

Figuur 5.

'Reisgebed voor twee pelgrims bij hun vertrek'

Bron: *Pontificale van Guillaume Durand* (1236-1296), ca. 1436-1440, Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque municipale, 0085, f. 195v.

Als Reynaert op de ochtend van vertrek zijn schoenen, gesmeerd en wel (2928), aangedaan heeft, meldt hij zich bij het koninklijk paar met het verzoek hem de staf en de tas te geven (2933-2940). De koning realiseert zich dat zoiets met enig vroom ceremonieel dient te gebeuren en geeft daar dan zijn hofkapelaan, Belijn de ram, opdracht toe. Die sputtert tegen, want had Reynaert niet zelf gezegd dat hij geëxcommuniceerd is. Dus is hij uitgesloten van iedere kerkelijke bediening. De kapelaan wordt echter overbluft en geeft toe op voorwaarde dat de koning hem in bescherming neemt tegen de bisschop en de deken. Hierop wordt de koning zo woedend dat het schaaap snel iets verzint.²² Hij bidt en zingt *al dat hem goet dochte wesen* (2975), hangt Reynaert dan de tas om en geeft hem de pelgrimsstaf.

Zo toegerust lopen Reynaert de tranen van spijt langs zijn snor dat hij niet iedereen zoveel pijn had kunnen berokkenen als Bruun en Ysengrijn (2986-2994). Nadat hij

²² Er waren standaard gebeden waarmee pelgrims gezegend werden voor een behouden reis, zoals in het *Liber sacramentorum Gellonensis*, in ca. 800 grotendeels samengesteld in Kamerijk. Volgens Jacomet 2007: 511 bevat het de oudste gebeden om pelgrimstas en pelgrimsstaf te zegenen.

allen gevraagd heeft om voor hem te bidden, beveelt de koning dat iedereen hem uitgeleide doet, behalve Ysengrijn en Bruun, die vastgebonden liggen. Dan oppert Willem nog even dat niemand zijn lachen zou hebben kunnen inhouden die gezien had hoe wonderlijk uitgedost Reynaert op pad ging, met tas, staf en schoenen (3016-3028).

3016	Mi dinct ende ic wane des, Dat niement so onspelic es Tusschen Pollanen ende Scouden, Die hem van lachene hadde onthouden Dor rauwe die hem mochte gheskien, Hadde hi Reynaerde doe ghesien. Hoe wonderlic hi henen ghinc Ende hoe ghemackelic dat hem hinc Scaerpe ende palster omme den hals Ende die scoen als ende als Die hi drouch an zine been Ghebonden, sodat hi sceen Een peelgrijn licht ghenouch.	<i>onspelic</i> ‘nurks, zuur’ <i>‘tussen Polen en Schouwen [Schotland?],</i> ²³ <i>die zijn lachen ingehouden had</i> <i>om verdriet waar hij mee zat</i>
		<i>scaerpe</i> ‘tas’, <i>palster</i> ‘staf’ <i>als ende als</i> ‘al de [schoenen]’
		<i>‘zodat hij best kon doorgaan</i> <i>voor een pelgrim</i> ’

Opmerkelijk is dat er wel een overhandigingsritueel is voor de tas en de staf, maar niet voor het schoeisel van een pelgrim of het nu wel of niet om een opgelegde pelgrimage gaat. Ja, waarom besteedt Willem tot het laatst toe aandacht aan het schoeisel van de pelgrim? Ook indirect als Reynaert bedenkt dat hij jammer genoeg niet iedereen had kunnen bezeren, zoals Bruun en Ysengrijn.

De besproken ontschoeiingspassage is een beknopte reprise van Willems relaas van zo’n vijfhonderd verzen over Bruuns wederwaardigheden toen Reynaert hem verleidde om zich zat te eten aan honing bij Lamfreit de timmerman. Op zijn erf lag een eikenhouten stam waarin hij een paar wiggen geslagen had om hem te klieven. Uit een diepe gleuf die zo was ontstaan, moest Bruun de honing puren. Toen hij er met zijn voorpoten en zijn kop tot over de oren in zat, haalde Reynaert de wiggen weg. En de beer zat klem. *Wat raeddi Brunen te doene?* vraagt Willem dan aan het publiek (689). Toen Bruun zag dat het halve dorp met allerlei slag- en steekgerei op hem afkwam, wurmde hij zich los, maar de huid van zijn kop, de klauwen en beide *anscoen* (‘handschoenen’, 748-751) bleven achter. Zo hard ze konden, begonnen de dorpelingen Bruun te bestoken. Hij moest ervandoor, maar hij wist niet hoe hij lopen moest.

Op een gegeven moment lukte het Bruun om te ontkomen in de rivier. Toen hij uitgeput ergens op de oever strandde (870-871), zag Reynaert tot zijn ergernis dat de beer de lynchpartij overleefd had. Hij kon het niet laten hem te treiteren en te bespotten om zijn bloedrode kruin en verminkte poten. Bruuns grootste zorg was nu hoe terug te komen in ’s konings hof. *Nu boert*, zegt Willem ook dan (970), hoe Bruun dat deed. Niet lopend natuurlijk. Roetsjend op zijn staart en soms rollend kwam hij eraan. Toen de koning zag en hoorde wat Reynaert geflikt had, sprak hij: als ik dit niet wreek, mag ik veroemd worden (998-999). Uiteindelijk zal blijken dat koning Nobel zo de verdoe-menis over zich afriep.

Enfin, om een lang verhaal kort te maken, de passage over de ontschoeiing van Ysengrijn en Hersint wordt verteld tegen de schrijnende achtergrond van wat Bruun

²³ Zie voor de discussie over Schouwen of Schotland Van Daele 1994: 22, 33 en 48.

had moeten ondergaan. Het lijkt erop dat Reynaerts wreedheid culmineert of beter gezegd een dieptepunt bereikt in de ontschoeiing van het wolvenpaar. Nu rijst de vraag: geeft Willem aan de ontschoeiing wellicht nog een andere lading dan om Reynaerts wreedheid te accentueren? Door de ontschoeiing van Bruun, Ysengrijn en zijn vrouw Hersint bewerkstelligt hij dat zijn zwaarste tegenstanders hem niet kunnen achtervolgen. Verder wekt Reynaert met zijn suggestie aan de koningin hem schoenen te bezorgen de indruk dat hij werk maakt van de pelgrimstocht én zij maakt zich verder te schande met de inwilliging van zijn impliciete verzoek.

Van een levend dier schoenen maken voor een ander levend dier is ongehoord en natuurlijk volkomen belachelijk. Dat snapt iedereen. Maar er speelt nóg wat mee dat Willems publiek vast meteen beseft. Reynaerts pelgrimstocht is niet van het type dat vooral uit pure vroomheid wordt ondernomen. Nee, in zijn geval gaat het om een opgelegde oftewel penitentiële pelgrimstocht die gemaakt wordt voor de vergeving van een zeer zware zonde, zoals hijzelf opgebiecht had. Zo'n tocht diende barrevoets afgelegd te worden. 'Von Wallfahrten, die Christ von sich aus unternehmen, sind gerichtlich verordnete Sühne- und Strafwallfahrten zu unterscheiden. Wer zu einer solchen verurteilt wurde, mußte barfuß gehen', aldus Schreiner 2001: 87. Koning Edgar van Engeland (943-975) had dat zelfs per wet bepaald, zie Thorpe 1840: 280-281. Van Cauwenbergh 1922: 15 stelt: 'On leur prescrivait souvent de faire le voyage nu-pieds'.²⁴

Zelfs pelgrimstochten die niet voor straf gemaakt werden, maar uit pure vroomheid of uit dankbaarheid, werden wel blootsvoets afgelegd.²⁵ In Nigel van Canterbury's *Speculum stultorum* van eind twaalfde eeuw is sprake van blootsvoets pelgrimeren uit dankbaarheid. In de rechtszaak die de koning leidt, verklaart boer Bernard als volgt over de meinedige rijkard Dryaan.

3801 *Juravitque mihi per numina summa, suumque
baptismum, Christi per caput atque pedes,
per Sanctum Jacobum, per Thomam Cantuariensem,
quos etiam nudo vovit adire pede,
quod mihi res et opes, sed et omnia dimidiaret,
si meus inde labor tollere posset eum.*

Hij zwoer me ook bij zijn doop en bij de heilige Drie-eenheid,
bij de voeten en het hoofd van Jezus Christus de Heer,
bij de heilige Jacobus en Thomas van Canterbury
– waar hij als pelgrim dan ook barrevoets naartoe zou gaan –
dat hij have en goed, ja alles met mij zou delen,
als ik het klaarspelen kon dat hij die kuil weer uit kwam.²⁶

Enkele voorbeelden van pelgrims op blote voeten rond de tijd dat Willem zijn *Van den vos Reynaerde* schreef, zijn te zien in de figuren 6-8.

²⁴ Zie ook Van Cauwenbergh 1922: 161 en 164. Gervasius van Canterbury (ca. 1141-ca. 1210) 1880: 81 bericht dat Hendrik II van Engeland (1133-1189) in 1174 blootsvoets een pelgrimstocht maakte naar de graftombe van Thomas Becket, die door zijn toedoen in de kathedraal van Canterbury vermoord was.

²⁵ Sumption 1975: 127 noemt een pelgrim die in de elfde eeuw uit vrome devotie blootsvoets een bedevaart naar Rome maakte.

²⁶ Zie voor de Latijnse tekst en de vertaling Janssen & Smit 2024/1: 218-219.

Figuur 6. 'Pelgrim', miniatuur, ca. 1151 (Limousin), Parijs, BnF, NAL 214, f. 153v.

Figuur 7. 'Pelgrim', initiaal, 1225-1250 (Engeland), Parijs, BnF, f. 463r.

Figuur 8. 'Pelgrim', initiaal, 1250-1275, Arles, Bibliothèque municipale, 0001, f. 537.

Blootsvoets gaan was sowieso niet heel ongewoon. Zo droegen ook kluizenaars, heremieten en franciscanen geen schoeisel, zoals te zien is in de figuren 9 en 10.

Het is een gotspe dat Reynaert op zijn tocht schoeisel wil dragen.²⁷ Dat de koningin daar zonder aarzeling, integendeel, met alle begrip haar medewerking aan verleent, laat haar verdorvenheid zien. Zo bereikt de koninklijke corruptie haar dieptepunt en Reynaerts cynische superioriteit in het kwaad haar hoogtepunt. De koning en de koningin verlagen zich ertoe om zich in dienst te stellen van de bloeddorstige, om niet te zeggen, duivelse Reynaert. In het gedrag van het naïef hebzuchtige koninklijk paar heeft het kwaad de overhand gekregen. Als Willem in zijn boek de wereld-op-zijn-kop heeft willen tonen, dan hier wel. En tegelijk laat hij zien dat de wereld nu juist zo en niet anders in elkaar zit.

Fantastisch is het hoe Willem erin geslaagd is zonder moraliserende toon²⁸ een scherpe satire te schrijven op hebzucht als wortel van het kwaad dat het koningspaar drijft.²⁹ Hoogmoed, 'de zonde van het feodale, hiërarchische tijdperk', is naar het oordeel van Huizinga [1919] 1963: 26 sinds de dertiende eeuw van de eerste plaats verdrongen door teugellose hebzucht 'die de wereld verderft'.

Fantastisch is het vooral hoe Willem zijn publiek tot het aan het einde toe weet te boeien. Alle sympathie gaat naar Reynaert uit als hij veroordeeld wordt omdat hij een kipje heeft verschalkt, zo is immers zijn natuur. Veel van zijn andere streken hebben echter niets van doen met zijn vossenaard, maar alles met list, bedrog én leedvermaak, in de mensenwereld. Hoe gruwelijk Reynaert ook te werk gaat, zijn wreedheid wordt met zoveel humoristisch raffinement opgediend dat het publiek hem 'trouw' blijft en zich zelfs – zij het niet geheel zonder gêne – verlustigt aan zijn boosaardige strapatsen.³⁰ Heeft Willems publiek zich zo dan ook zelf via de geraffineerde vos beet laten nemen? Een kwaad geweten hoeft het er niet van te hebben, want Reynaerts wreedheid is maar fictie, godzijdank gelukkig wel sublieme fictie.

²⁷ Dat Willem terloops pelgrims hekelt die geschoeid hun tocht maken, zoals Muller 1942: 161-162 oppert, zal niemand verrast hebben. '[Reynaert] hoort als boetvaardig pelgrim barvoets of hoogstens op sandalen te reizen, maar wolfsschoenen zijn niet te versmaden', aldus Lulofs 1983: 280.

²⁸ Zijn boek mag dan 'een scherpe sociale satire' zijn, 'Willem moraliseert niet expliciet', aldus Van Daele 1994: 365 en 524.

²⁹ Vergelijk 1 *Timoteüs* 6:10: 'de wortel van alle kwaad is hebzucht'. Zie over de verschuivende verhouding tussen de zonden van hoogmoed en hebzucht in de middeleeuwen Janssen & Marynissen 2018/2: 51-59.

³⁰ Om met Van Driel 2012: 40 te spreken: 'Het is de fascinerende schoonheid van het kwaadaardige die de lezer bij de kladden grijpt'.

Figuur 9. Herrad van Landsberg (ca. 1196), *Hortus deliciarum*, tabula 9, Parijs, BnF. Rechtsboven zijn ongeschoeide mannen te zien: een heremiet en een kluizenaar; ze zijn gericht op aards bezit: de heremiet op zijn tuin, de kluizenaar op zijn bed.³¹

³¹ De teksten bij de twee ongeschoeide personen op de ladder luiden: *Inclusus. Lectus inclusi in quo prohibito requies.* 'Een kluizenaar. Het bed van de kluizenaar, waarop hij graag rust.' *Heremita. Hic heremita falsorum heremitarum personam gerit: qui ortum suum excolens et superfluis cogitationibus plantationi suae intendens. ab oratione retrahitur et a divinae contemplationis dulcedine sequestratur. Ortus heremitaie.* 'Een heremiet. Deze heremiet heeft de rol van foute heremieten. Hij neemt met de verzorging van zijn tuin en overdadige aandacht voor zijn aanplant geen tijd voor gebed en houdt zich ver van de zoete contemplatie Gods. De tuin van de heremiet.'

Figuur 10. *Douce Apocalypse*, ca. 1265-1270, Engeland, Bodleian Library MS. Douce 180: 35. Franciscanen (de dag van het laatste oordeel).

Referenties

- Albertano van Brescia ([1246] 1873), *Liber consolationis et consilii, ex quo hausta est fabula de Melibeo et Prudentia*, bezorgd door Thor Sundby, Kopenhagen: A.F. Høst.
- Althof, Gerd, red. (2001), *Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter*, Stuttgart: Jan Thorbecke.
- Andrieu, Michel (1938), *Le pontifical romain au moyen-âge*, deel 1, *Le pontifical romain du XIIe siècle*, Vaticaan: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Bouwman, André & Bart Besamusca, red. (2002), *Reynaert in tweevoud*, deel 1, *Van den vos Reynaerde*, Amsterdam: Bert Bakker. https://www.dbnl.org/tekst/_vos001vosr25_01/
- Cauwenbergh, Étienne van (1922), *Les Pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Leuven: Bureaux du Recueil.
- Concilium Lateranense II* (1778/1), in: Giovanni D. Mansi, red., *Sacrorum conciliorum nova amplissima collectio*, deel 21, Venetië: Antonio Zatta.
- Driel, Joost van (2012), *Meesters van het woord. Middelnederlandse schrijvers en hun kunst*, Hilversum: Verloren.
- Driel, Joost van (2014), Het plezier van de ondeugd. Lief en leed in Willems *Van den vos Reynaerde*, in: Rick Honings e.a., red., *Schokkende boeken!*, Hilversum: Verloren, 21-30.
- Duinkerken, Anton van (1938), *Bernardus van Clairvaux. Inleiding, Brief in den regen, Verweerschrift*, ingeleid en vertaald, Amsterdam: De Spiegel / Antwerpen: Het Kompas.
- Epp, Verena (2001), Rituele frühmittelalterlicher ‘amicitia’, in: Althoff, red. (2001), 11-24.
- Frequenter cogitans de factis hominum* (1847), Edéstand du Méril, red., *Poésies populaires latines du moyen âge*, Parijs, Firmin Didot, 128-136.
- Fuchs, Irmgard (2023), *Konzepte von Ehre und Treue in der mittelalterlichen deutschen und niederländischen Tierepik. Vergleichende narratologisch-semantische Analysen*. Reinhart Fuchs, Van den vos Reynaerde und Reynaerts historie, Dissertatie: Universiteit Utrecht.
- Garnier, Claudia (2014), Jenseits der Gemeinschaft – jenseits der Erinnerung. Formen und Funktionen der Exklusion im Strafsystem des Früh- und Hochmittelalters, in: Sebastian Scholz e.a., red., *Damnatio in memoria. Deformation und Gegenkonstruktionen in der Geschichte*, Keulen: Böhlau Verlag, 181-202.
- Gervasius van Canterbury (1880), *The historical works of Gervase of Canterbury*, deel 2, Londen: Longman.

- Goebel, Julius (1976), *Felony and misdemeanor A study in the history of criminal law*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Herrad van Landsberg (ca. 1196), *Hortus deliciarum*. Zie kopie: *Herrad von Landsperg, Aebtissin zu Hohenburg, oder St Odilien, im Elsass, im zwölften Jahrhundert und ihr Werk, Hortus deliciarum* (1818), Christian Maurice Engelhardt, red., Stuttgart: Cotta. Parijs, BnF: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9400936h/f13.image>. Zie verder: Rosalie Green e.a., red. (1979), deel 1-2, Londen: Wartburg Institute, Leiden: Brill.
- Hicks, Leonie (2004), Exclusion as exile: Spiritual punishment and physical illness in Normandy c. 1050–1300, in: Laura Napran & Elisabeth van Houts, red., *Exile in the Middle Ages*, Turnhout: Brepols, 145-158.
- Hunink, Vincent (2012), Bernardus van Clairvaux. *Apologie. Cisterciënzer visie op benedictijns leven*, ingeleid en geannoteerd door Gueric Aerden, Budel: Damon.
- Ivo van Chartres (ca. 1040-1115), *Decretum*, in: *Patrologia Latina* 161, Parijs: J.P. Migne, 47-1022.
- Jacomot, Humbert (2007), ‘Vovere in pera et baculo’. Le pèlerin et ses attributs aux XIe et XIIe siècles, in: Giampietro Casiraghi & Giuseppe Sergi, red., *Pellegrinaggi e santuari di San Michele nell’Occidente medievale*, Bari: Edipuglia, 477-543.
- Janssen, Theo & Yvo Smit (2024), Nigel van Canterbury, *Speculum stultorum / Dwazenspiegel*, Amsterdam: VU University Press (in druk).
- Liber sacramentorum Gellonensis* (1981), Antoine Dumas & Jean Deshusses, red., deel 1-2, Turnhout: Brepols.
- Lulofs, Frank, red. (1983), *Van den vos Reynaerde*, met geleide van W.P. Gerritsen, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Mann, Jill (1973), *Chaucer and Medieval estates satire. The literature of social classes and the General Prologue to the Canterbury Tales*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Muller, Jacob W. (1942), *Van den vos Reinaerde. Exegetisch commentaar*, Leiden: Brill.
- Oostrom, Frits van (2013), *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Oostrom, Frits van (2023), *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk. Met een nieuwe editie van de Middelnederlandse tekst naar alle bekende bronnen door Ingrid Biesheuvel en Frits van Oostrom*, Amsterdam: Prometheus.
- Ordericus Vitalis (1969), Marjorie Chibnall, red., *The ecclesiastical history of Orderic Vitalis*, deel 2, Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Puszcz, Teodor (2019), *Das liturgische Gebet für Reisende und Pilger sowie Seefahrer: Ein Überblick bis zur tridentinischen Liturgieformen*, Berlijn: Lit.
- Putter, Jan de (2022), The enigmatic death of Cuwaert. A comparison between the *Roman de Renart* and the Dutch *Van den vos Reynaerde*, in: Alisa van de Haar & Annelies Schulte Nordholt, red., *Figurations animalières à travers les textes et l’image en Europe. Du Moyen-Âge à nos jours*, 128-145.
- Reynaert die vos [Reynke de vos]* (1498), Lübeck: Mohnkopfdruckerei. Staatsbibliothek zu Berlin: <https://stabikat.de/Search/Results?lookfor=Reynaert+die+vost&type=AllFields>
- Schreiner, Klaus (2001), “Nudis pedibus”. Barfüßigkeit als religiöses und politisches Ritual, in: Althoff, red. (2001), 53-124.
- Sumption, Jonathan (1975), *Pilgrimage: An image of mediaeval religion*, Totowa, N.J.: Rowman.
- Thorpe, Benjamin, red. (1840), *Ancient laws and institutes of England; comprising laws enacted under the Anglo-Saxon kings from Æthelbirbt to Cnut*, Londen: Eyre & Spottiswoode. Zie voor de Latijnse tekst: *Canones editi sub Edgardo rege*, in: *Patrologia Latina* 138, 499-514 (510).
- The most delectable history of Reynard the Fox. Newly corrected and purged from all the grosenesses both in phrase and matter*, (1620), Londen: Edward Allde.
https://archive.org/details/bim_early-english-books-1475-1640_the-most-delectable-hist_reynard-the-fox-begin_1620/mode/2up
- Van Daele, Rik (1994), *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*, Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Vodola, Elisabeth (1986), *Excommunication in the Middle Ages*, Berkeley: University of Berkeley Press.
- Vogel, Cyrille (1964), Le pèlerinage pénitentiel, *Revue des Sciences Religieuses* 38, 113-153.
- Vogel, Cyrille & Reinhard, red. (1963), *Le Pontifical Romano-Germanique du Dixieme Siecle*, deel 2, *Le Texte*, Vaticaan: Biblioteca Apostolica Vaticana.